

ника из Босне и Албаније са претставницима аустриске власти у Котору, Дубровнику и Задру. Поменимо само писма, која су побуњени капетани из Босне слали капетану Сиракули у Дубровник из којих се види, да је Аустрија помагала бунтовнике оружјем, муницијом и храном.

Држање Аустрије према Турској за време покрета у Босни и Албанији било је, као што се види, дволично. Али до неке отворене акције са њене стране није могло доћи. Такво држање Аустрији је диктирала и политичка ситуација у Европи. Зато није чудо, што је цару Францу Метерних предлагао, да се гувернеру Далмације генералу Лилијенбергу издаду упутства, да по сваку цену избегава упад у Босну и заузме Бихаћа.¹¹⁾ Цар Франц се сложио са предлогом Метерниха у погледу Босне.

При таквом стању ствари кнез Милош више није могао рачунати, а ни надати се, да ће моћи остварити своје наде око остваривања својих планова у погледу Босне, Херцеговине и Црне Горе. Милош се тих својих планова није одрекао него ће на њиховом остварењу радити не само до краја своје прве владе, него и по своме паду 1 VI 1839 године. Тиме ће се и даље бавити са више или мање успеха.

Мом. В. Жеравчић

ЈЕДАН ИЗВЈЕШТАЈ О ПРИВРЕДИ ИЗ 1878 И ПРЕДЛОЗИ ЗА ПОБОЉШАЊЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

У сенатским списима Државног музеја на Цетињу за 1878 годину чува се један извјештај, из којег се може донекле судити о степену агрикултурног развитка ондашње Црне Горе. Извјештај је упутио Илија Беара црногорској влади. Иако овај извјештај не обилује статистичким подацима, напомене које су у њему учињене несумњиво претстављају у пракси провјерене закључке и поуке једног доброг познаваоца тих питања. То нас је навело да овај извјештај у цјелини објавимо, чинећи само неке логичке измјене у синтакси и интерпункцији, а остављајући изразе и стил какви су у оригиналу рукописа, јер богатство народног израза којим је располагао Беара може бити од интереса за филолога и етнографа. Објашњења у угластим заградама су наша. Извјештај гласи:

„Узвишени Господине!

На Ваш предлог да поднесем у кратко извјешће и да дам мњеније што би се имало чинјети са стране државе за побољшање агрикултуре у земљи част ми је изложити сљедеће:

¹¹⁾ А. Дебидур, Дипломатска историја Европе, стр. 504—505; Историја дипломатије, I, 439.

На коме је степену агриколтурног развитка Црна Гора мучно је одредити, јер по ономе како се сад ради доста смо примитивни, а по објективним околностима имало би бити нешто друго.

Најпре је сваки народ био чобан, затим је почео питомити по гдјекоју биљку и приправљати јој по гдјешто земљишта да угодније расте и тако напредује док не дође дотле да умјетност [умјешност] натјече се с природом да мања површина земље даде што већи производ, да он буде најсавршенији итд.

Ако прегледамо поједине чињенице земљедјелства, наћи ћемо овако: земља је по свој Црној Гори изврсна што се тиче кимичког састава. Пуна је црнице и пропорција је петрозни и гњивачки елемената пријатна. Зоне културне су разноврсне, готово све умјереног појаса. Дакле, разне прилике разна средства изискују. У многим крајевима земље је јако мало наспрама насељењу, а још много мањи производи наспрама онога што би могло и морало бити. Честа диоба изцјепкала је и онако мале комадиће земље да се дивити докле. Ово би била с једне стране велика препрека побољшању и увођењу нових начина.

Биљке, које се гаје, страном [дијелом] су доста добре, страном би требало измијенити сјеме, а страном увести нове. Воћка је сасвим занемарена с малим изнимкама.

Гњој је кукаван од себе, као што је кукавна рана, коју стока једе; сувише нити се он купи нити чува него, сметен коекако, изложен вјетру, киши и жеги сунчаној да мора изгубити најпитателније дјелове. Пада га посве мало наспрама земље, којој је намјенен и наспрама броја стоке, која га даје.

Стока је слабо рањена и у опће у жалосном стању у зимње доба уздржи се то толико да живи више него да је у стању да буде од користи. Она се уздржи истим онаким начином дан данас као што се уздржала у она времена кад је земља обиловала травом и цвијетом, а брегови покривени густим шумама, кад су се бијеле хиљадиле овце. Много је више има него се може изразити и уздржати и [у] овакову стању. Она иште по сваки начин да се њено стање окрене набоље. Пасмине су неке окржљавиле.

Пића [сточна храна] је јако слаба, неуредна и, што је још горе, има је посве мало. А то долази отуда што се умножила стока и што је исцјечена гора. Ово је највећа мана и недоскутица [недостатак] у нашем земљодјелству.

Народ је способан за рад: снажан мишицом и умом.

Зграде сеоске за стоку, пићу итд. слабе су и мале и неодговарају својој задаћи.

Средства новчана, којима земљодјелци располажу, премала су и незнатна.

Из свега овога види се да није правога размјера између поједини чињеница сљедователно и резултат мора бити неповољан.

Плодовитост земље знаменито је спала, и то толико спала да народ каже да је Бог узео род из земље, и то приписује овом или оном узроку.

Људи с неком жалости причају како је некада овај или онај комад земље давао толико и толико багаша жита. Прави је узрок томе што тежаци сију саме биљке које више узимљу из земље ране него што јој [земљи] могу дати својим гњојем и надокнадити губитак. У том је сва загонетка.

Прије него се помисли на начин, којим да се пољодјелство унапреди ред је узети на ум да је цијело становништво готово на једном степену агриколтурног развитка, да је сваки један другогме до ува, наиме да сваки нешто посједује и њим рукује по својој вољи и навика. У нас нема великих добара на која упливишу двородржице и питомци пољодјелских школа. Овде треба нешто почети с цијелим народом. А да се сретно успије нуждно је проучити народна средства на расположењу, ћуд, наклоност, наваду [навикау] и сами начин мишљења. По томе мним:

1. Да се ништа не почиње засад што би много коштало земљодјелце, што би било противно њиховој навади и поњатију и што би им изгледало немогућно и непотребно.

2. Да се ништа не почиње, што се не мисли, пошто пото, стално извести до краја и што би могло дати неговољан резултат.

3. Да се ништа не почиње много и прекомјерно у исто вријеме него све мало по мало, али темељито и разумно. Овим начином увјерили би се и приклонили на даље измјене. Тежак цјени ријеч и одобрава, али вјерује само у оно што очима види; то само дјелствује на њ.

Напријед је речено да не постоји сразмјера између поједини чињеница пољодјелства, а наиме видјели смо да је највећа оскудица у пићи. На њу треба најпре обратити пажњу. А она се не може увећати и побољшати без умјетни ливада. За ове ја препоручујем за сву Црну Гору луцернску дјетелину, познату у науци под именом *medicago sativa*. Истина она оће добру и добро урађену земљу, али и даје најиздашнији плод, одољева суши и прија стоки. За најпрви покушај требало би држава, односно висока Влада, да жртвује новца и труда, т. ј. да изабере сигурни и ваљани 100 људи из 100 разни мјеста те дарује свакоме по 10 кила сјемена за два рала земље под уговором: 1. да земљу дубоко прекрчи. 2. да добро нагњоји и 3. да по правилу усије и огради. Нема сумње да би се други сељани јагмили ко ће прије усијати док би видјели од какве је користи колосални производ. Тако би се кроз кратко време заливадиле многе њиве, преорале ливаде досадање и најмање учетверостручиле плод, опоравила би се стока и њени производи, нагњоиле би се њиве те обилат плод давале.

Ја поуздано тврдим да ће дјетелина донијети велики напредак у пољодјелству, а кад се свако треће рало земље њом засијеће више бити гладне њиве ни мршаве стоке.

Не може се ни помислити да се не би продрло код народа, који је створио пословицу: „Сијено је свему сириште“ и који стоку називље *благом*.

Затим држим да је од најпрече потребе да се уведе кртола рана, позната под именом *early rose*. Ова је врста добродошла највишим планинама и најумнијим проницима [земљорадницима], покрај рјека и посред широког поља. Она врло добро роди, до сада не гњије. По студеним планинама зрене пре мразова, а по нашим жупнинама родила би два пута на годину. Један плод би био за вађење око 1 маја а други у јесен. У оба случаја избјегла би сушу. Могу поуздано рећи да би она родила као икад године 1873 кад се од наше домаће врсте нигдје није могло наћи. Будући рана врста за кратко време свршује свој раст, изискује добру и добро урађену земљу али и за то би се људи постарали кад би видјели сигур[ан] и обилат плод.

Дакле, и ње требало би раздати у 100 мјеста по 10 кила и побринути се да се одржи свадје за прву годину.

Препоручио би и мисирску шеницу. Она је највећа и најиздашњија врста, велике јаке стабљике, чепураста класа, велика бијела зрна, изискује земљу добру гњојну и још боље урађену. Зато засад могла би се уводити само по гдјегдје. Писац је ови редака раздавао по нешто мало и резултат је био повољан. Њему је познато да је Никола Белов из Дупила у грњој Црници за двије године находио на мотици земље по 15 багаша. У Вражегрнцима плодовитост је још већа. Кад би се покушао с њом начин радње, као што је с руметином, достигла би у количини њега. Ране врсте зеља од преке су потребе; оне би приспјеле већ о Петровудне и у доста високим предјелима.

О увођењу нових пасмина стоке засад не може бити ни спомена, у колико, као што смо видјели, већ навикле на овај начин држања ниже [?] јако су посрнуле. То ће бити могуће само онда кад се неколико пута удвостручи пића.

Увођење плугова и други ратила међу народ мислим да треба оставити угоднијим приликама. Највише могао би бити који локални случај.

Сад обраћам пажњу на једну установу, која је, по мом мишљењу, од пријеке потребе и велике важности, разумијем мљекарску задругу. Будући народ сточан, навластито [нарочито] у оним крајевима, гдје је мучно доћи до новаца ради груби комуникација итд. Оваква установа постала би извором богатства, као што то бива и по другим многим земљама. Она би планинштаку значила нешто више него приморцу и умнинашу маслина и лоза с којима би и њему поредила. А то ће већ много рећи.

Мљекарска задруга бива кад се сељани договоре између себе, удруже се, оградe млијечњак, купе посуђе, изаберу сирара те за извјестно вријеме доносе млијекo на уречено доба дана да се сир сир, мте масло и др. и напосљедку подијеле то сразмјер-

но млијеку. Да овако друштво постоји и даје приличну корист, нужно је да се купи на дан барем 300 до 400 ока млијека; а то се може лако наћи у много мјеста црногорски. Први покушај требало би да оствари држава, и то већим дијелом на свој трошак и да употреби сва средства за уредно одржавање установе барем за 2 па и за 4 године. А после би ишло само собом док би тежаци видјели велику корист у томе. Ова прва задруга ваља да буде углед другима у свему и по свему.

За ово прво друштво мјесто би се могло изабрати у Дробњацима или другдје гдје највише изобилује млијеко.

Млијечњак или кућа, у којој би се маниполирало млијеко, котао и остало посуђе коштало би, од прилике 2000 ф. у злату. Али кад се узме да би сељани озидали кућу са државном помоћи за мајсторе, то сав трошак свео би се на мање од хиљаде фиорина. За прву годину било би нужно додати сирара из Швајцарске. Он би стао мислим до 120 дуката. Њему би се дало 3—4 момчади да науче радњу за неколико мјесеци и тако више не би био нужен. Сирење би имало започети у забиљежени дан. Сваки члан имао би доносити забиљежену количину млијека чиста два пута на дан у уречено доба. Сирар би то забиљежио у протокол свој и у његову књижицу. Кад ко донесе толико млијека колико је потребно за један сир велики може га дигнути. Да сурутка не пропадне, купи се жита те ш њом утоје неколика вепра и концем љета, пошто се изваде трошкови, продаду а новци подијеле међу друштвом наспрама млијека донесена. Чланови, редимице, имали би догонити дрва. — Судаћи по множини млијека од оваца по врстама траве у земљи могу чисто рећи да би сир црногорски стекао глас у Европи и прокрчио себи пут у трговини. Овакова установа донијела би последице да људи боље пазе стоку, умноже пићу а сљедователно увећају гњој и подигну плодовитост земље. Извршење овог посла имало би се повјерити човјеку вјешту и поштеном како би се сељани увјерили да се то чини једино за њихову корист а не за што друго.

Увјерен сам да би се наишло на неке потешкоће, али важност ствари изискује да се оне надјачају и предузеће изведе пошто пото.

Црна Гора је већином бреговита и обилују низбрдице и петрозни елементи. А у оваквим предјелима најбоље успјева воће и оно би морало бити готово најглавнији производ. Будући ова струка у нас сасвим занемарена, требало би воћарство подигнути и омилити народу. Ну ово није лак посао у колико воћка тек након неколико година даје плод; а прости људи су неустрпљиви: на тако што они нерадо жртвују и труд и бригу а још теже новац.

Како на ово тако и на опће земљедјелство ко би могао боље упливисати него народне школе, односно народни учитељи. Ево како о томе мислим: народ српски прости мисли да дијете учи за

то да мање или нимало ради материјално него да добије какво звање па да господује, по њиову мњењу. Сељак сматра с неке стране кукавним свој положај и да се занима пољоудјелством само за то што нема часа другог бољег. Ову мисао донесу и дјеца у школу и она је у њима све то јача. Ја не велим да народ мисли да би то морало бити, али мисли да сад јест. А на жалост тако и јест у многоме. Напротив, требало би да школа навикне дјецу на рад. Но томе се није чудити. Стари Грци, и то они Грци који су постали учитељима свијета, још грђи су имали појам о њој. У њиову језику ријеч *школа* првобитно значила је *безпослица*. И у истину у оба случаја устројство школско, неприлагођено народним потребама, дало је повода да народ тако мисли о њој. Није узалуд створена у нас она ријеч *надрикнуга*. Мним да би требало да свака основна школа добије најмање два рала земље удобне и ограђене за врт и неколика вртларска ратила. Учитељ би имао често провести с дјецом у врту по два сата на дан, вјежбати их на помањи рад и омилити им овај посао. Ту би им показао својства земљишта, устројство биљних органа и њихов живот као и поједине радове. Наравна ствар да би ово било дјечици више као забава и увесељење него што друго. А што се очима види то се и упамти лако па више пута иако се неће. На половици земље овог вртла школског морало би се гајити поврће и по гдјекоја биљка пољска (то толико ради кушања) пробе. Плод да остане за учитеља, а то би била за њ не мала помоћ. Само се по себи разумије да учитељ не треба да учитељујући сматра дјецу материјално као своје посленике па ни да повода да дјеци да она то мисле.

На другој половици имало би се подигнути корисни воћака, које би ученици сами под надзором учитељевим одгојили, наврнули у своје вријеме. Кад исте дорасту за пресаду да се раздаду народу и то најприје родитељима дјетињим, која су их његовала. Родитељи би и поради своје дјеце радије имали те воћке. А наврнуто готово стабалце, које набрзо обеаје плод ја мислим већина би људи примила драговољно и побринула се за његов опстанак.

Осим овога држим да би био од потребе у свакој околици један комад земље за расадник повећи те одгојити воћака и раздати народу. Колико је корисна воћка за Црну Гору доказује земљиште за њу једину згодно на више мјеста, укус изванредно добар наспрама други мјеста и најпосље статистички рачун по коме свако стабло годину на годину, даје 2 фор. [инта] а у нас би се надмашила ова сума. Која воћка да се простире највише у ком мјесту то би се имало испитати разне околности пак по њима и удесити.

По ономе што су до данас учили учитељи не би били способни за тај посао. Зато имао би се велики обзир узети на агркултуру при учитељском курсу (који ће, помоћи божјом, отпочети новом годином) и снабдјети учитељи нужним књигама па било о њихову трошку. Када би се овако поступило, држим да није

могуће да се не би показао огромни напредак у земљедјелству. И школа би добила друго уважање.

Настаје питање како би се прибавила земља за врт школски. Овде нека посуди црква, онде ће уступити какав родољуб, овде нек огради само село. А гдје никако не би било могуће (што мислим на мало мјеста), нека се постара сама држава.

Школски је врт на дневном реду код свију изображени народа дан данас. А ево ће брзо вијек да је наш мудрац Доситеј казао у свом писму на богоугодника св. Петра III црногорског: Наши ученици не ваља да се предаду њежности него сваки дан да проведу два сата у врту.

Чела би могла постати врло важним производом. Нема мјеста у Црној Гори гдје се она не би могла држати с великом користи. Кад људи не би убијали челе већим дијелом да дигну мед и восак, кад би се увео разумни начин гајења са улиштима с помичним сатовима, кроз кратко време ова грана домаћег газдинства попела би се на високи степен. Улишта са непомичним сатовима искоријенили би сваку предрасуду тежачку, јер о ствари криво се мисли док се она не позна, а с овим улиштима цијели рад мале животињице, за ког тежаци причају да га није могао рассмотрити ни премудри Соломон, био би им на очиглед. Осим материјалне користи, која би сигурно била огромна, челарство има уплива и на морално стање народа па и на јавно здравље. Доказало се статистички, вели барон Берлети, да је најмање зликоваца међу челарима, да су они чељад поштена, радна, привржена дому и роду, да је мање болести у мјесту гдје се више троши меда. Највећа сметња би била улишта по новој системи; но ја мислим да би онај човјек који има устрпљења и воље да начини својом руком и мало алата онако извезене гусле да би се драге воље рјешило да направи улиште.

И овдје би школа могла учинити велику услугу. Та у сва времена и код свију народа свештеници и учитељи били су најбољи челари. Свака школа требало би да има одма барем једно улиште по новој системи. А учитељ који је иоле вриједан намакао би и више. Кад се узме у обзир да се од меда праве најразноврснија пића, може се стално рећи да би чела планинштаку надокнадила оно што му не може да пружи лоза, као што то бива по многим и многим земљама. Та и медовина коју праве Црногорци и Ерцеговци изврсна је, а кад би се раставио мед и очистио од прашка (рђе), челинског сока и други ствари које се налазе у кљуку била би изврснија.

Пошто обилује у нас пелим и липа и још неко цвјеће које даје изврстан мед, и он би могао изаћи на глас и добити име у трговини. И у стара времена с ови крајева укрцаван је мед и восак за Цариград и другдје.

Узевши у опште главни производ нашега тежака био је жито и кртола. На сушној и злој години ово обоје изда, цијене

њихове јако поскоче и он мора да се задужи. Кад пак добро роде, цјене пану те свакоме прођу по 3—4 па и више багаша док подмири једнога, и не рачунајући преносе из даљина по рђавим путовима с великом муком и патњом чељади и стоке.

Ако се поступи као горе, постаће нека суразмјерност између жита озимог, јарог, зелени, воћке и траве, између производа рани и касни. А да дође зла година и неродица за све ове гране пољодјелски производа то није могуће по законима атмосферичним. Доскочило би се дакле једној великој бједи и незгоди и отклонио народу велики губитак времена и новца.

Познат је уплив шума на живот народни и народно газдинство и науцењаци тврде да је нуждно да у извјесној површини земље једна трећина ваља да је покривена гором. У нас и тежаци опазише оскудицу горе, но за њено подигнуће оће се да се умањи коза, па и смакне, но при садањем стању ствари највише би се могло загаити [узгајити] који дио паше. Пошто би се умножиле умјетне ливаде, коза би сама по себи падала и тек онда могли би се предузети енергични кораци да се подигне шума.

Завршујући ово кратко своје извјешће писац признаје да оно није израђено систематички научно. То није ни било могуће без дата [података] статистички [х] и човјека стручњака. Но он може поуздано рећи да је имао у виду околности земаљске и многе покушаје које су друге државе предузимале и који су донијели добре или зле последице и према томе утађао своје мњеније. Које се све своди на то да висока Влада предузме нешто што би дјествовало на цијелу масу народа да се темељито унапреди пољодјелство, јер ни у чем напредак није спорији и тежи него у њему, но, у замјену једном постигнут он је задуго сталан и трајан.

Цетиње, на Аранђеловдан, 1878.

Илија Беара“

На какав је одзив наишао овај Беарин извјештај — предлог, нијесмо могли утврдити из докумената. Али, свакако спада у опште напоре који су чињени, нарочито последије Берлинског конгреса, када је Црна Гора била скоро двоструко територијално увећана (од 4.500 м² на 9.100 м²). Тада је била тежња ондашњих фактора да се бар унеколико поправе привредне прилике, нарочито у области пољопривреде, тј. да се обједине различити, свуда примитивни, начини обраде земљишта у новоослобођеним крајевима и да се што прије пређе са ратне оријентације привреде на њен мирнодопски развитак који је захтијевао и прираст становништва по варошима. Пољопривредни посјед је био веома исцјепкан разним диобама феоских домаћинстава и купо-продајом земље, међутим, то је његова карактеристика у Црној Гори и до недавно. Обрада земљишта, усто, и на разне примитивне начине била је озбиљна сметња увођењу неких мјера које би довеле до

увећања приноса. Тако је пољопривреда у Црној Гори, уз остале односе на селу, (наполица, вађевина, зеленашење, хипотека итд.) који су кочили њен развитак, остала све до касно најпримитивнија, иако најважнија грана црногорске привреде. То није измијенило ни тзв. насељавање новоослобођених крајева, које је имало поред политичких и економске циљеве. Двовласничка и емигрантска („мухаџеримска“) имања, која су постојала у Црној Гори према уговору са Портом од 1883 а на основу одлука Берлинског конгреса, су такође доприносила наведеној карактеристици пољопривреде у Црној Гори.

Беара је у својим напоменама веома проницљиво назрио да се даље неће моћи ићи са системом *екстензивне* пољопривреде. Зато он предлаже постепено увођење колективних начина обраде који би се постигли преовлађивањем напреднијег *интензивног* система у земљорадњи, а да и не истичемо посебно колико је он правилно оцјенио значај шума и „смицање“ коза. Такође Беарина гледишта о гајењу биљака, о пчеларству и о школским вртovima заслужују пажњу.

Но, за све оно што је Беара предлагао (напр. задруге) није била дозрела ни ондашња друштвена стварност. Није било ни друштвених елемената на селу који би покренули колективни рад. Међутим, колективизација, ма у ком степену, са нешто бољим средствима од оних којима су располагали индивидуални произвођачи, више би унапређивала село него ситносопственички посјед. Нешто касније се и отпочело са оснивањем земљодјелских школа и чињен је покушај са садницама и расадницима. Али за остварење Беариних предлога требало је много шта да се измијени у самој структури села, посједа и оруђа за обраду, а што је опет ишло посебним и веома лаганим током.

Идија Радосавовић

НЕКИ НОВИ ПОДАЦИ О ВЕЗАМА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И ГРЧКЕ У XIX ВИЈЕКУ

Грчки часопис „L' Hellénisme contemporain“, који излази у Атини на француском језику, објавио је у броју 4—5 за јули—октобар 1954 године наш чланак „Les Rapports entre la Grèce et le Monténégro dans le passé“. У њему смо изложили, на основу архивске грађе из Архива Државног музеја на Цетињу и објављене литературе, неке податке о везама између Црне Горе и Грчке које су постојале током прошлог вијека. Посебно смо се задржали на везама између књаза Данила и грчких устаника у Епиру и Тесалији 1854 године. У чланку смо објавили четири писма из Архива Државног музеја на Цетињу, три која су грчки родо-